

УДК 94 /477/ «18» Шевченко
ББК 83.3 (4 УКр)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

І. М. Гоян, І. М. Коваль

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
філософський факультет;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

Цією публікацією порушено важливу проблему ролі Т. Шевченка в розвитку української археологічної науки. Автори статті на широкому архівному і художньому матеріалі доводять, що поетична і образотворча спадщина Кобзаря зчаста імпульсувалася подіями національної історії, нашої археологічної минушини.

Ключові слова: українська археологія, розкопки, поезія, живопис, Шевченко.

Таланти, якими нагородив Господь і його батьки, Тарас Шевченко повнокровно реалізував у своїй багатогранній суспільно-громадській діяльності та науково-художній творчості. Він став найвидатнішим поетом й вченим-історіософом України, бо глибоко усвідомив: «Історію творить нарід, що є ланцюгом ланок-поколінь, щільно пов'язаних зі собою ідеалами, інтересами місією нації як цілості усіх поколінь, мертвих і живих і ненароджених. Саме так формулює поняття нації Шевченко і, від часу його Послання аж до наших днів, ми кращої дефініції не дістали, яка визначила б глибше і досконаліше, що означає нарід чи нація і які зобов'язання стоять перед кожним поколінням народу чи нації» [16, с. 194].

Його поетичні шедеври «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія», «Розрита могила», «Єретик», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботіві», «І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм...», «Іржавець», «Ще як були козаками», «Чернець», «Давидові псалми», «Ой, чого ти почорніло...», «Неофіти» були присвячені славному історичному минулому України.

Тарас Шевченко вніс неоціненний вклад у розвиток української археологічної науки, бо національні старожитності промовляли до нього мовою степових могил і співали музикою старих лірників-бандуристів, які пробуджували закопану в курганах волю України.

Ще в 1894 році О. Левицький надрукував у «Киевской Старине» статтю про археологічні дослідження Т. Шевченка. Визначний український дослідник старожитностей Ярослав Пастернак присвятив дві ґрунтовні статті висвітленню місця археології в науковому доробку Кобзаря – «Археологічні заняття Т. Шевченка» (1939) і «Шевченко – археолог»

(1964). В радянський період один з найкращих археологів України Михайло Брайчевський опублікував ґрунтовне дослідження «Т. Г. Шевченко і археологія». До цього наукового питання звертався у своїх студіях івано-франківський красзнавець Петро Арсенич, а вже в наш час – визначний історик української діаспори Богдан Стебельський.

Метою нашої публікації є намагання з'ясувати, як археологічні пам'ятки, що їх досліджував Тарас Шевченко, допомагали йому змальовувати минулу славу України малярськими знаннями і високою поезією.

Перша зустріч Тараса Шевченка з археологією відбулася ще в дитинстві. Тоді він з сестрою Катрею ходив на прощу до Мотронинського монастиря. Хлопчаки відчитували на кам'яних могильних плитах монастирського кладовища прізвища «коліїв» – учасників Коліївщини. Убогі руїни гетьманської столиці, побачені ним в дитячі роки, через десятиліття зринули під час перебування Шевченка в Петербурзі:

*Гетьмани, гетьмани! Якби-то ви встали,
Встали, подивитись на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн [19, с.106].*

Велика і страшна мова предків з їхніх могил – це докір мовчазному поколінню «німих рабів»:

*Великі дні, великі ночі,
Великі люди із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно... Плачуть гори
І серце плаче... (Перша редакція поеми «Княжна»).*

Поема «Гайдамаки» повністю пронизана археологічними образами. Тут і «могила з вітром розмовляє», і «розвернулася висока могила», «могила сумує». Думаємо, що в цьому є відгомін здобутків світової археології, яка на той час привідкрила завісу біблійного світу. Бо не випадково в поемі вжиті такі слова:

«Як над Вавилоном, над його садами» [19, с.86].

Після тривалої розлуки з Батьківщиною Шевченкова мрія здійснилася весною 1843 року, коли він вирушив з Петербурга в свою першу подорож до України. Його мав Київ – найвеличніший свідок національної минувшини українців. Вирушивши 13 травня 1843 року з Петербурга, Шевченко мав нагоду знайомитися з пам'ятками української старовини. «Проїхавши більшу частину Чернігівщини, Шевченко й Гребінка опинились в Козельці, – пише дослідник Є. Кирилюк. – Поет занотував, що тут 1663 року відбулась знаменита «чорна рада»; він оглянув величний храм Растреллі, споруджений 1742 року Наталією Розумихою, родоначальницею дому Розумовських. У с. Лемешах, недалеко від Козельця, Шевченко в убогій хаті прочитав на сволоці, що її збудовано тією ж Розумихою 1710 року» [8, с.118].

Вивчення об'єктів старовини дало можливість сформувати в поетовій уяві образ «Живописної України» – книги, до якої мала увійти серія малюнків, зокрема із зображеннями історичних пам'яток. Тому в першу чергу Шевченко разом з Кулішем вирушили до Києва у Межигірський монастир, Спаську церкву, яку було спалено ще у XVIII ст. Художник замалював Запорізький скит. Враження від побаченого на місці колишньої козацької слави ляжуть рядками в містерії «Великий льох» і поезії «Ченці».

В археологічному вивченні Києва на той час відбулися великі зміни, які мали як позитивні, так і негативні наслідки. По-перше, в місті функціонувало археологічне товариство «Временный Комитет для изыскания древностей в г. Киеве» (1835–1843). По-друге, тут проводилися широкомасштабні розкопки під керівництвом митрополита Євгена Болховитінова (1787–1837). Його незмінний помічник, київський урядовець, археолог-аматор К. Лохвицький в 1830-х роках дослідив руїни Десятинної церкви і Золотих Воріт, відкрив фундаменти давньоруського храму святої Ірини. Часті археологічні розвідки в Києві проводив Максим Берлінський (1764–1848). Перша жінка між українськими археологами Ганна Турчанінова займалась дослідженням княжого Вишгорода, що біля Києва [13, с. 7].

Разом з тим, розпочата реконструкція міста, будівництво нових будинків і прокладання доріг призводили до нищення старого історичного середовища, особливо оборонних валів і ровів давньоруської епохи. Непоправної шкоди молодій українській археології завдало варварське «скарбошукування», організоване на місці Десятинної церкви поміщиком Олександром Анненковим, а потім спорудження тут ним храму у великоруському стилі [1, с. 21–22].

У Києві Т. Шевченко ретельно вивчав архітектурну спадщину Свято-Печерської Лаври, мистецькі скарби Кирилівського монастиря. Його офорт «Видубецький монастир в Києві» як і «Дари в Чигирині 1649 роки» увійшли до першого випуску «Живописної України» (Санкт-Петербург, 1844).

У липні – серпні Тарас Григорович побував у серці Запоріжжя – на острові Хортиця. У листі до кошового отамана Я. Кухаренка поет з боєм говорить про нищення, вчинені чужинцями на історичному острові: «Сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, – бодай вони переказилися» [7, с. 129]. У посланні «І мертвим, і живим...» поет пише:

І на Січі мудрий німець

Картопельку садить... [20, с. 304].

Найбільш продуктивним періодом у реалізації археологічних задумів Т. Шевченка виявилася його друга подорож на Україну, здійснена в 1845 році. У березні того року завершилося навчання художника в Петербурзькій Академії мистецтв. Навчальний заклад уповноважив свого

вихованця «займатися художніми заняттями в Малоросії». Якраз тоді в Києві розгорнула свою діяльність Російська імператорська археографічна комісія, яка займалась не тільки опрацюванням архівних матеріалів, але й практичними археологічними дослідженнями на Україні. На жаль, голова комісії М. Писарєв добирав до наукової інституції кандидатів, які могли дати «доброго хабаря». Особиста протекція ректора Київського університету імені Володимира Великого, професора Михайла Максимовича (1804–1873) зробила свою справу: Т. Шевченка було включено до складу співробітників Комісії.

Слід відзначити, що розгортанню археологічних розкопок на Україні в значній мірі сприяла зацікавленість великого любителя старовини, київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова (1792–1870). Його стараннями було продовжено розкопки фундаментів Ірининської церкви в Києві, двох могил у Вишгороді, започатковане дослідження руїн храму святого Василя в Овручі на Волині. Губернатор декілька разів письмово звертався до дворянства Південно-Західного краю, аби воно підшукувало художників для змалювання пам'яток старовини, збирали перлини народної слаvesності. Ці заходи не дали ніяких результатів. Отоді саме й знадобилася допомога Тараса Шевченка, який мріяв отримати працю археолога.

Першим історичним містом на території України під час другої подорожі Тараса Григоровича на батьківщину було місто Глухів. Воно згадується у Київському літописі ще під 1152 роком [10, с. 254]. Столиця удільного давньоруського князівства на Сумщині зазнала численних руйнувань і нападів від половців і татар. В часи Козаччини місто відродило своє значення, воно стає осідком Ніжинського полку, а з початку XVIII століття – резиденцією гетьманів Лівобережної України.

У повісті «Капитанша» Т. Шевченко описує перебування в Глухові: «Погода (что весьма редко случается в это время года) стояла хорошая, улицы были почти сухи, и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского...

Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем – тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком» [29, с. 382].

Далі мандрівник продовжує розповідь про свої враження: «Благовест к обедне прервал мои невеселые вопросы, и я, перекрестясь, пошел в Николаевскую церковь, один-единственный памятник времен минувших» [29, с. 383]. Її було збудовано майстрами українського бароко у 1686 році. Архітектура трикупольного храму виражає художній ідеал нашого народу в один з найважливіших періодів національної історії,

що був сформований блискучими перемогами козацтва України у визвольній війні середини XVII ст.

Дослідник П. Жур припускає, що в квітні 1845 року, мандруючи по Миргородщині, великий Кобзар змалював у Батурині резиденцію гетьманів Лівобережної України. У проспекті, надрукованому на обкладинці першого випуску «Живописной Украины», Шевченко серед інших офортів обіцяв дати у 1854 році й офорт із зображенням батуринського гетьманського палацу [6, с. 41].

Велике враження на Т. Шевченка справили Прилуки. У повісті «Музыкант» письменник радить читачеві: «Если вы любитель отечественной старины, то, проезжая город Прилуки Полтавской губернии, советую вам остановиться на сутки в этом городе... Тут все есть. И канал, глубокий и широкий, когда-то наполнявшийся водою из тихого Удая. И вал, и на валу высокая каменная зубчатая стена со внутренними ходами и бойницами. И бесконечные склепы или подземелья, и надгробные плиты, вросшие в землю между огромными суховерхими дубами, быть может, самым ктитором насажденными...»

Монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его яко ктитора, написанный на стене внутри главной церкви.

Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, где погребен вечные памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг» [28, с. 197].

Після відвідин Прилук спраглий до розшуків пам'яток старовини Тарас Григорович «на другий день хотел отправиться в Лубны осмотреть и посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожною матерью Еремии Вишневецкого Корибута» [28, с. 198].

Що невтомний шанувальник історії України справді побував у Густині, свідчать три малюнки, виконані Шевченком в альбомі 1845 року: «В Густині. Церква Петра і Павла», «Брама в Густині. Церква святого Миколая», «В Густині. Трапезна церква».

Напівруїни монастиря і церков навіяли йому образи загиблих міст біблійного світу, побачених одним з мандрівників по Месопотамії: «Увидившы величественные руины Персеполиса (столица перського царя Дарія), сказал: «Так как многие путешественники описывали сии знаменитые развалины, то мне здесь совершенно нечего делать» [28, с. 203]. Наведена фраза доказує глибоку обізнаність Т. Шевченка із досягненнями біблійної археології, яка якраз на початку 40-х років XIX століття почала дивувати християнський світ надзвичайної вартості науковими відкриттями.

В селі Сокиринцях поет побачив легендарну козацьку ікону Іржавецької Божої Матері, яку вирізав із дуба знаменитий прилуцький полковник Гнат Галаган [28, с. 202].

Уже на цей період у досвідченого мистецтвознавця сформувалася своя концепція здійснення реставраційних робіт старовинних пам'яток української архітектури. В'їжджаючи в Прилуки, поет був уражений пейзажем, який творили «главы, белым железом крытые, соборной церкви Густынского монастыря» [28, с. 229]. Але коли він дізнався, що монастир було обновлено щойно рік тому, то «меня чрезвычайно неприятно поразила новая, еще не оштукатуренная четырехугольная башня с плоской крышей, точно каланча» [28, с. 229]. Особливе розчарування у знавця архітектури викликало повідомлення місцевих жителів, що так звану «реставрацію» монастирського комплексу здійснював не «костромський мужик», а «патентований художник». І в даному випадку він не втримується перед читачем, щоб підшукати образ з біблійної археології, а саме – «настоящий храм Соломона».

Образ Іржавецької Божої Матері надихнув Т. Шевченка на написання у другій половині 1847 року в Орській фортеці поеми «Іржавець»:

*Вернулись запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовий
Образ Пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.*

У 1845 році Шевченко у своїх археологічних нотатках про наступну зупинку подорожі – міста Лубни – пише небагато: «Крім монастиря, залишилися земляні укріплення, які називають замком. Всередині укріплень є провалля, ще ніким не розвідане». Старовинне українське місто згадується в «Повісті минулих літ» вперше під 1107 роком, коли переяславські князі розбили тут половецькі полчища [10, с. 161]. Про Лубни з похвалою говорить Володимир Мономах у своєму «Повчанні» [10, с. 461]. Сучасні археологи виявили на території Лубен давньоруське городище VIII-XIII століть [9, с. 247].

Автор також записав, що за сорок верств від міста за річкою Сулою знаходиться містечко Луком'я, де між земляними укріпленими валами залишилась невеличка чотирикутна башта, перетворена на дзвіницю. Літописець розповідає під 1179 роком, що «князі руські», дізнавшись про спустошення половцями довколишніх міст, «стали поблизу городища Лукомля» [10, с. 326–327]. Починаючи з 1901 року і впродовж усього XX ст. на Лукомльському городищі XI-XIII століть археологічні розкопки проводили дослідники В. Ляскоронський, І. Ляпушкін, М. Кучера, Ю. Моргунов.

Перебуваючи в Лубнах, Т. Шевченко також відвідує село Солоницю, де, за народними переказами, було схоплено керівника селянсько-козацького повстання 1596 року Северина Наливайка. Історичний

подвиг «преславного запорожця» втілено у Шевченковій поезії «У неділеньку, у святую».

*Нехай косить Наливайко
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві [25, с. 150].*

Безпосередня праця Т. Шевченка в Київській археографічній комісії припадає на листопад 1845 р. Генерал-губернатор Д. Бібіков направив його для проведення наукових досліджень в Полтавську губернію. У письмовій інструкції, початкуючому археологові рекомендувалась вивчати старовинні руїни архітектурних споруд, історичні урочища та могили, збирати народні перекази про козацьку старовину, замальовувати найважливіші пам'ятки [11, с. 1]. На всі необхідні витрати губернатор виділив молодому вченому 150 російських рублів.

За дорученням Археографічної комісії Т. Шевченко побував у старовинному Мгарському монастирі і описав свої враження у повісті «Близнецы». Герої його твору слухають «всенощное бдение в лубенском монастыре, перед ракою святого Афанасия, патриарха александрийского», виявляють на церковному сволоку древній напис: «Дом сей сооружен рабом божиим року божого 1710».

В містечку Решетилівці художник замалював Успенську церкву, одну з десяти, найкращу. Ще один подібний пейзаж з мальовничою горою, увінчаною ансамблем Воздвиженського монастиря, майстер пензля замалював у Полтаві.

Можна тільки подивуватися, наскільки великою була археологічна інтуїція Т. Шевченка, коли він із замилюванням вивчав у Полтаві пам'ятки історичної минувшини. «Монастирь и его чудные окрестности», як і вказує Київський літопис, був справді останками літописного давньоруського міста Лтави (1174 р.). Наприкінці 40-х років ХХ ст. археолог І. Ляпушкін віднайшов фортецю на території Переяславської землі, яка контролювала пересування кочівної кінноти. Розкопки, проведені на городищі, розташованому на плато правого високого берега струмка Лтави, виявили понад 100 господарських ям пізнього періоду роменської культури (друга половина Х – перша половина ХІ ст.), давньоруського (ХІ – перша третина ХІІІ ст.), післямонгольського часу (ХІІІ–ХVІ ст.), виразні житлові та господарські споруди.

У Переяславі Т. Шевченко намалював Воскресенський собор (1695–1700), Михайлівський собор (1648–1654), церкву Петра і Павла, храм в Андрушах. З приводу змальованої ним Михайлівської церкви в археологічних нотатках сказано, що вона споруджена «каким-то князем черниговским Михаилом». Письменник мав абсолютну рацію, коли акцентував, що «ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности». Розкопки, проведені М. Каргером у 1949–1953 роках, виявили на місці сучасної церкви стародавній собор, який мав аж 5 нефів

[35, с. 216–217]. Грандіозна споруда переяславської архітектури ХІ ст. за своїми розмірами (33 x 27 м) і багатством прикрас не поступалась найбільшим київським та чернігівським храмам.

Очевидно, що обіцянка, зроблена автором «Живописной Украины» на зворотному боці обкладинки першого проспекту, змусила Тараса Григоровича ще раз повернути до Чигирин і Суботова, священних осередків України, звідки спалахнуло вогнище Визвольної війни в середині ХVІІ ст., а через століття – Гайдамаччина.

*Блукаючи по Україні,
Прибивсь якомсь і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах, самотній стоїть* [22, с. 30].

Із Замкової гори в Чигирині добре виднілася панорама у долині Тясмину з церквою Богдана Хмельницького в Суботові. Від поїздки до родинного осідку славетного гетьмана збереглися такі малюнки Шевченка: «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Кам'яні хрести в Суботові».

Побачене Т. Шевченком у Суботові зіграло важливу роль для написання поезії «Розрита могила»:

*Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? – Ех, якби-то,
Якби-то найшли та, що там схоронили, –
Не плакали б діти, мати не журилась* [31, с. 170].

Подібним настроєм пройнята поезія «Чигирине, Чигирине». У славному козацькому місті:

*Розсипаючи могили
Високі могили...* [32, с. 171].

Восени 1845 року Т. Шевченко відвідав знаменитий Мотронинський монастир і Холодний Яр. «Головне гніздо гайдамаків» вабило молодого поета ще під враженням дитячих розповідей діда Івана, який сам особисто був свідком подій 1768 року. «Всі герої цього кривавого епізоду української історії, – відзначив у спогадах О. Лазаревський, – були добре відомі, і саме про них він любив святковими вечорами оповідати дітям і онукам» [15, с. 24].

Далі історик О. Лазаревський продовжує: «В Мотронинський монастир Шевченко ходив із сестрами на прощу. Монастир цей примітний тим, що на цвинтарі його поховано багато коліїв, про що говорять кам'яні плити на деяких могилах. Маленький Шевченко, тоді вже грамотний, читав могильні написи, задовольняючи тим цікавість свою особисту, так і інших богомольців; серед останніх чимало було таких, які

добре пам'ятали покійників Мотрининського цвинтаря» [15, с. 24–25]. Довший час на козацькому цвинтарі Мотронинського монастиря висів портрет Максима Залізняка у чернечому під ряску. У правій руці він тримав «свячений» ніж з написом «Ось вам», а у лівій – чернечі чотки.

Про утворення Мотрининського монастиря існує чимало легенд, наукові джерела дають підставу стверджувати, що система фортифікаційних укріплень виникла тут ще в ранньослов'янський час і переросла в давньоруські фортеці на Мотрониному, Суздальському і Жаботинському городищах.

Петро Жур подає таку довідку про обитель: «Монастир існував з незапам'ятних часів, заснований мало не до ординської навали, коли цими місцями володіла легендарна княгиня Мотря. У 1568 році тут, у Мотрининському скиті, була відкрита каплиця. Перші ченці жили в печерах, що збереглися донині» [6, с. 138].

Археологи віднайшли у 1968 році на дні Гайдамацького озера багато ножів, люльок і кресал гайдамаків, які підтвердили Шевченкові археологічні візії у поетичному творі «Гайдамаки»:

*Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю, – розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили [19, с. 88].*

Є всі підстави вважати, що керівництво Археологічною комісією залишилося задоволеним роботою, виконаною Т. Шевченком на Полтавщині. У грудні 1845 р. він отримав призначення на постійне співробітництво з оплатою 150 рублів щорічно. Духовною підтримкою для археолога став і випуск на рубежі 1845 і 1846 року розкішного альбому «Древностей», до якого увійшли одинадцять таблиць малюнків, в тому числі із зображенням могили Переп'ятиха та знайдених у ній пам'яток старовини. Частина рисунків було зроблено Т. Шевченком, а іншу виконав учитель Київського дівочого інституту О. Сенчило-Стефанківський.

Незабутні враження на молодого вченого справив Чернігів – археологічна Олімпія України. Наприкінці лютого 1846 р. поет оглянув Троїцький монастир – визначну пам'ятку української архітектури XVIII століття. У західній частині міста, серед мальовничого краєвиду правого берега Десни, уяву митця заворожила струнка Іллінська церква (XII ст.). Ікона Іллінської Богоматері, намальована художником Григорієм Дубенським у 1658 році, що зберігалася в цій церкві, надихнула поета на шедевр лірики:

*У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим [26, с. 190].*

Із торговою сферою діяльності давніх городян Чернігова пов'язаний чудовий пам'ятник – П'ятницька церква, яку збудовано в підгородді міста у XII ст. Параскева П'ятниця вважалась в княжій Україні покровителькою торгівлі, і присвячений їй храм стояв на стародавній торговій площі, яка функціонувала ще у XVII ст. Її також оглянув Т. Шевченко.

Замальовуючи древні пам'ятки зодчества України, художник разом з тим заглиблювався в їхню історію. «Церква Успення Божої Матері (в Єлецькому монастирі) побудована в 1060 році князем Святославом Ярославовичем. Церква й монастир були розорені Батиєм, а за панування поляків перетворені в кляштор єзуїтів. У 1671 році церква й монастир відновлені; крім стін, нічого не залишилося від первісної величі цього монастиря», – підкреслює мандрівник в археологічних нотатках [5, с. 342].

У старовинному храмі талановитий митець звернув увагу на ікону Богородиці, осяяну світлом на тлі Чернігова, зокрема храму Єлецького Успенського монастиря, засновником якого був Антоній Печерський. «Св. Антоній Печерський, – пише дослідник П. Білецький, – не полагодив з київським князем і втік від його гніву в околиці Чернігова, де в горі викопав собі печеру і жив анахоретом. Тут на «ялиці» явилася ікона, надіслана самою Богородицею» [3, с. 42].

Чернігівський князь Давид Святославович збудував у першій чверті XII ст. величний Борисоглібський собор. У цьому храмі Т. Шевченко оглянув масивні Царські ворота, виготовлені з двох срібних ідолів, викопаних неподалік від церкви.

Про головний храм княжого Чернігова в археологічних нотатках автор пише: «Храм Спаса закладено Мстиславом Удалим поміж 1026–1036 роками, добудований племінником його Святославом Ярославичем у 1060 році. Після розорення Батиєм 1240 простояв у запустінні 436 років, тобто до 1675 року» [3, с. 342]. Далі Т. Шевченко згадує «могилу, оспівану Немцевичем». Переказ говорить, що «іще до християнства тут поховано княжну Чорну, чи Цорну». У 1872–1873 роках археолог Д. Самоквасов розкопав найбагатше давньоруське поховання – Чорну могилу в Чернігові. Тут було спалено трьох померлих: посередині – воїн-князь, праворуч від нього – юнак, ліворуч – жінка. Курган княжни Чорни подібний до попереднього. Поховано в ньому одного або двох багатих воїнів з розкішним інвентарем: знаряддям праці, зброєю, речами побуту та прикрасами. Судячи з характерних знахідок, обидва кургани датуються 60-ми роками X століття.

Робота в Археографічній комісії зблизила Т. Шевченка з визначними діячами української історичної науки М. Максимовичем, В. Домбровським, П. Кулішем, М. Костомаровим. Він безпосередньо співпрацював у процесі археологічних розкопок з академіком Ф. Солнцевим, про-

фесором А. Ставровським і професором Київського університету М. Іванишевим, якого М. Максимович називав «генералом від археології».

У середині червня 1845 р. дослідник М. Іванишев приступив до розкопок групи курганів Переп'ята біля Фастова. Для виконання художніх, картографічних і рисувальних робіт він залучив до археологічної експедиції й Тараса Шевченка. Однак, слід зауважити, що розкопки, які провадилися під пильним наглядом справника, не задовільнили Кобзаря. Вони велися не з науковими цілями, а з нахилом до «скарбошукацтва». Про це він з гострою іронією пише в поемі «Великий льох» (1845):

*Москалики що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розвивають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають [33, с. 233].*

Одразу ж після завершення розкопок курганів Переп'ята і Переп'ятиха у вересні 1845 р. генерал-губернатор Д. Бібіков направляє Т. Шевченка здійснити в різних місцевостях Київської, Подільської і Волинської губерній: а) записи народної усної словесності; б) замальовки найпомітніших могил і зафіксувати народні перекази, пов'язані з ними; в) огляд монументальних пам'яток. Крім того, йому було рекомендовано намалювати загальний вигляд Почаївської Лаври на Волині, краєвид з тераси Почаївської гори та зарисовки інтер'єру головного монастирського храму [11, с. 1].

Отримавши розпорядження, Шевченко не пізніше 30 вересня виїхав до Кам'янця-Подільського. Дорога поета пролягла історичними місцями України – Васильків, Біла Церква, Сквиря. Перебуваючи в Орській фортеці, поет пригадав собі цю мандрівку: у поезії «Варнак» (1848 р.):

*Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую.
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали... [23, с. 67].*

На шляху до Житомира найцікавішими для поета були німі свідки народно-визвольної війни 1648–1654 рр.: Проскурів, Меджибіж, Летичів, Хмільник, Бердичів і Кодня. «Из Кременца пошел я через село Вербы в Дубно, а из Дубна на Острог, Корец и на Новгород-Волынский» – описує в повісті «Варнак» свій шлях по Волині Тарас Григорович [27, с. 158].

На Почаївській горі, де жили монахи з XIII ст., а в XI ст. тут було збудовано монастир, Шевченко зробив чотири малюнки: «Почаївська Лавра з півдня», «Вид на околиці з тераси Почаївської Лаври», «Собор Почаївської Лаври» (внутрішній вигляд), «Почаївська Лавра зі сходу».

Поїздка до Берестечка – місця трагічної битви українського козацтва в 1651 році – лягла «сумними рядками» на папері:

*Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?* [24, с. 138].

Історик Микола Костомаров, говорячи про талант Т. Шевченка, зумів показати синтез його знань: «Поезія завжди йде попереду, завжди відважається на сміливе діло: її слідами йдуть історія, наука та практична праця» [7, с. 144]. Коли у 1970–1987 роках львівський археолог І. Свешніков провів розкопки на місці Берестецької битви, де було знайдено сотні козацьких кістяків, то зовсім в новому світлі стали читатись Шевченкові рядки:

*Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили* [24, с. 138].

«Розкопками болота на правому і лівому флангах переправи розкрито картину трагедії 10 липня 1651 року. Люди лежать так, як їх захопила смерть – один на спині, інший на боці, ще інший долілиць... - описує свої дослідження в Берестечку І. Свешніков. – На черепах загиблих – сліди ударів шаблями. Інколи між кістками трапляються свинцеві кулі від мушкетів» [14, с. 153–155].

У творах Т. Шевченка знаходимо узагальнений образ волинських археологічних пам'яток: «На полях Волини вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат... Могила или курган, на Волини и Подолии – большая редкость. По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской, вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой, а иногда и десятком могил... Что же говорят пытливому потомку эти честные темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днепра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная малосильная Волинь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная могучая, вольнолюбивая Украина туго начинала своим вольным и вражьем трупом неисчислимыя огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, ворога-деспота под ноги топтала и, свободная, нерастленная, умирала. Вот что значит могилы и руины» [30, с. 311–312].

Археолог М. Іванишев, який працював над книгою про князя Андрій Курбського, особисто доручив співробітнику Археографічної Комісії відвідати Ковель і його околиці, де колись знаходились володіння відомого вельможі. Шевченко в селі Вербка замалював церкву, де було поховано князя А. Курбського, і поховальний склеп.

Навіть повернення до Києва було увінчане археологічним баченням поета:

*Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють* [23, с. 71].

Шевченко сподівався на великі зміни у своєму житті. Йому обіцяли посаду професора малюнків Київського університету. Жевріла надія і на трирічний виїзд для продовження малярських студій в Італії. Заколисаний тими мріями, Шевченко без дозволу Комісії кінець січня, лютий і березень 1847 року провів на Чернігівщині. Я. Пастернак упевнений, що тоді М. Іванишів і Т. Шевченко розкопували «Велику Могилу» в околицях м. Василькова на Київщині [12, с.89]. 1 березня голова Археографічної Комісії М. Писарев, її секретар М. Іванишев та ще три члени підписали наказ про виключення Тараса Григоровича з її складу за самовільний вчинок. А 5 квітня 1847 року його заарештувала поліція за участь у Кирило-Мефодіївському братстві і царський уряд відправив поета в десятирічне ув'язнення в солдатські казарми. «Так скінчилася неждано праця Т. Шевченка на полі української археології», – підсумовує даний період життя незламного сина України дослідник Я. Пастернак [11, с. 2].

«Перебуваючи на засланні, він звертає увагу на залишки тамтешньої старовини, – досліджує цей період археолог М. Брайчевський. – Зокрема на його середньоазіатських малюнках маємо чимало зображень пам'яток старовини» Дустанова могила (збереглися начерк олівцем та закінчена акварель), могила Мула-дос-Мал на півострові Куланда, укріплення Раїм з руїнами могили Батира Раїма (начерк олівцем та закінчена картина), кладовище Ханга-Баба (начерк олівцем та закінчена картина), туркменські аби (гробниці) в Кара-Тау (кілька варіантів), туркменське кладовище в долині Долнака, кілька начерків надгробків на кладовищі в Ханга-Баба, рисунок, що зображує склепіння невідомої зруйнованої будівлі» [4, с. 50–51].

Наприкінці нашого дослідження спробуємо підсумувати: «Який внесок зробив Тарас Шевченко у розвиток української археології і як саме пам'ятки старожитності жили його поетичну, літературну уяву та мистецьку творчість?». На другу частину поставленої проблеми дає блискучу відповідь сучасний дослідник історії української культури Богдан Стебельський. Зокрема науковець вказує: «Шлях Шевченкового зацікавлення археологією йшов від його літературної романтики, від формування його світогляду під впливом розповідів його діда про Гайдямачину, від високих могил лицарів його Батьківщини. Цей культ могил та минулого провадив його через усі роки життя. Він пробивається і в літературі і в малярстві і постійно асоціюється з історією. Ще в Академії в Петербурзі він виломлюється з класицистичних тем грекоримської мітології та історії, що промінює у творчості Брюлова, Шевченкового учителя. Шевченкова тематика вже тоді дістає риси українського історичного сюжету. Поруч творів, присвячених Олександрові Македонському, філософу Сократові, Шевченко присвячує малюнок Олегові, князеві древлянському, як він його називає; Богданові Хмельницькому, до якого повертається в пізнішому вже часі в композиції «Посли у Богдана

Хмельницького». Історична тематика все більше наближає його до археології, яка говорить історичним минулим у конкретних формах пам'яток, руїн і гробів.

Шевченко дорожить ними. Він знає, що як довго вони існують, не стерті з поверхні землі, так довго існує пам'ять у народі про мертвих про їх заповіти, так довго існує нація? [16, с. 200].

Археологічні заслуги Т. Шевченка перед вітчизняною наукою полягають в тому, що він:

1. Як член Археографічної комісії (1845–1847) виконав цілий ряд малюнків історичних споруд, головним чином церков, зробив безцінні з наукового боку їх описи.

2. Сприяв становленню і розвитку самостійної галузі наукових знань – давньоруської археології. З цього погляду надзвичайно цінними є його спостереження над архітектурними пам'ятками з княжої доби, описані вченим в своєму «Щоденнику»: Спаський храм (1026) і собор Успіння Пресвятої Богородиці Єлецького монастиря, П'ятницька, Успінська, Троїцька церква в Чернігові; Вознесенський собор; Успенська та Михайлівська церкви в Переяславі [34].

3. Сформулював основні принципи новітньої галузі військової археології – археологію Української Козаччини.

4. Сказав своє вагоме наукове слово щодо вдосконалення методики польових досліджень таких складних археологічних об'єктів, якими є могильники, окремі кургани, земляні вали та оборонні укріплення досконаліших типів.

5. Одним із перших мислителів України передбачив призначення археології як стратегічної національної науки. Він ненавидів тих «лже-археологів», які розкопували сиві могили заради наживи і видобування з них золотих прикрас. «Не в золоті краса і сила українських могил, – констатує мистецтвознавець Б. Стебельський. – Там наше минуле, наша слава, наші предки і їхні заповіти для нас» [16, с. 202]. Тарас Шевченко з презирством ставився до «псевдонауковців», які вивозили національні скарби України до музейних збірок Москви і Петербурга.

На жаль, історія деколи розвивається в контексті теорій «циклічних коловоротів». Сьогодні в Україні майже не працюють археологічні експедиції, фінансування діяльності котрих здійснювалась з боку держави. Святого місця порожнього не буває і на місце професійних, одержимих дослідників прийшла в Україну армія «чорних археологів», оснащених наймодернішою геодезичною і металошукаючою технікою. А державі так мало треба зробити, – просто задуматись над мудрістю Шевченкових слів, які він залишив задля озброєння свого рідного народу правдою: «Я люблю археологію й шаную людей, що посвятилися цій таємничій матерії історії...».

Література

1. Ананьєва Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) / Т. Ананьєва // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К.: Артек, 1996. – С. 15-23.
2. Арсенич П. Діяльність Т. Г. Шевченка в галузі етнографії і археології / П. Арсенич // Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Івано-Франківськ, 1964. – С. 19-21.
3. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть / П. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 160 с.
4. Брайчевський М. Ю. Т. Г. Шевченко і археологія / М. Брайчевський // Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 36-60.
5. Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах. – К.: Дніпро, 1993. – 779 с.
6. Жур П. Дума про огонь / П. Жур. – К.: Дніпро, 1985. – 434 с.
7. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка // П. Зайцев. – К.: Обереги, 2004. – 480 с.
8. Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко / Є. Кирилюк. – К., 1964. – 633 с.
9. Коринный Н. И. Переяславская земля X – первой половины XII века // Н. И. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
10. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1990. – 591 с.
11. Пастернак Я. Археологічні заняття Т. Шевченка / Я. Пастернак // Літературно-науковий додаток «Нового часу». – Львів, 1939. – 13 березня. – Ч. 11. – С. 1-2.
12. Пастернак Я. Шевченко – археолог / Я. Пастернак // Календар «Нового шляху» на 1965 рік. – Вінніпег, 1964. – С. 81-90.
13. Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів України. (Пам'яті видатних археологів України) / Я. Пастернак // Терем. – Детройт, 1962. – Ч. I. – С. 7-11.
14. Свешніков І. К. Битва під Берестечком // І. К. Свешніков. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
15. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
16. Стебельський Б. Тарас Шевченко і археологія / Б. Стебельський // Ідеї і творчість. Збірник статей та есеїв. – Торонто, 1991. – С. 194-203.
17. Супруненко О. Б. Розкопи в Полтаві / О. Б. Супруненко // Археологічні відкриття в Україні у 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 147-149.
18. Тарас Шевченко. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. – К.: Радянська школа, 1991.
19. Шевченко Т. Гайдамаки / Т. Шевченко // Твори в п'яти томах. Поетичні твори (1837–1947). – К.: Дніпро, 1978. – С. 86-154.
20. Шевченко Т. І мертвим і живим... / Т. Шевченко // Там само. – С. 300-306.
21. Шевченко Т. Холодний Яр / Т. Шевченко // Там само. – С. 307-309.

22. Шевченко Т. Княжна / Т. Шевченко // Твори в п'яти томах. Поетичні твори (1847–1861). – К.: Дніпро, 1978. – Т. 2. – С. 20-30.
23. Шевченко Т. Варнак / Т. Шевченко // Там само. – С. 67-71.
24. Шевченко Т. Ой чого ти почорніло... / Т. Шевченко // Там само. – С. 138.
25. Шевченко Т. У недільку, у святую... / Т. Шевченко // Там само. – С. 149-150.
26. Шевченко Т. У нашім краї на землі / Т. Шевченко // Там само. – С. 190-192.
27. Шевченко Т. Варнак / Т. Шевченко // Твори в п'яти томах. Драматичні твори. Повісті. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 3. – С. 130-165.
28. Шевченко Т. Музикант / Т. Шевченко // Там само. – С. 197-269.
29. Шевченко Т. Капітанша / Т. Шевченко // Там само. – С. 328-389.
30. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали / Т. Шевченко // Твори в п'яти томах. Повісті. – К.: Дніпро, 1978. – С. 241-393.
31. Шевченко Т. Розрита могила / Т. Шевченко // Повне зібрання творів: у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 169-170.
32. Шевченко Т. Чигирине, Чигирине... / Т. Шевченко // Там само. – С. 171-172.
33. Шевченко Т. Великий льох / Т. Шевченко // Там само. – С. 221-233.
34. Шевченко Т. Дневник / Т. Шевченко. – М.: Гослитиздат, 1954. – 339 с.
35. Юра Р. О. Переяслав / Р. О. Юра // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. III. – С. 212-221.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 21.01.2014 р.
Рекомендовано до друку докт.філос.наук, професором **Остащуком І.М.**,
докт.мистецтвознавства, професором **Степовиком Д.В.** (Львів)*

TARAS SHEVCHENKO AND UKRAINIAN ARCHAEOLOGY

I. M. Hoyan, I. M. Koval'

PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;

Philosophy Department;

76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57

This publication raises an important problem of T. Shevchenko's role in the development of Ukrainian archaeological science. On the broad archival and artistic material the authors of the article prove that Kobzar's poetic and painting heritage often had impulses from hopes of national history, our archaeological past.

Key words: *Ukrainian archaeology, excavations, poetry, painting, Shevchenko.*